

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA LUG'AT BIRLIKLARINING TURKUMLANISH MASALALARI

Ergasheva Aziza Abduhalim qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti talabasi

Durmatova Nilufar Shuxratovna

Shahrisabz davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy tilshunosligimizda mavjud muammolardan biri so'zlarni turkumlarga ajratish tamoyillari va shu tamoyillar asnosida yuzaga kelgan tasnif turlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: strukturalizm, leksik ma'no, distributsiya, semantik tasnif, sintaktik tasnif.

Annotation: In this article one of the existing problems in our modern linguistics is the principles of classifying words into categories and the types of classification that have arisen based on these principles.

Key words: structuralism, lexical meaning, distribution, semantic classification, syntactic classification.

Inson zotining o'ziga xosliklaridan biri shundaki, u hamisha ko'rgan, bilgan narsalarini turlarga, guruhlariga ajratishga moyil bo'ladi. Bu insonning xotirasi bilan bog'liq jarayon bo'lib, unda ma'lum guruhlariga birlashgan birliklarni eslab qolish imkoni yuqori bo'ladi. U bu kabi tasniflarni qiyoslash yoki zidlash orqali amalga oshiradi. Demak, e'tibor qaratilayotgan obyektlar soni ikkitadan ko'pmi, ular orasida guruhlanish yuzaga keladi.

Ma'lumki, tilda rang-barang son-sanoqsiz so'zlar bor. Shu bois ham tilshunoslik tarixida olimlar so'zlarni turkumlarga ajratishni diqqat markazida ushlaganlar. Tilshunoslik fanining rivojlanib, mukammallashib borishi bilan so'zlarni turkumlash ishlari ham takomillashib bordi. Lekin hali hamon bu borada olimlar yakdil qarorga kelishgani yo'q. Quyida bu masala yuzasidan bildirilgan o'zbek tilshunos olimlarining nazariy qarashlari bilan tanishib chiqamiz.

“So'zlarni turkumlarga ajratuvchi mezonlar, belgilar to'g'risida ko'p bosh qotirilgan. Bu muammoning yechilish tarixi hozirgi kunda uchta asosiy bosqich: strukturalizmgacha bo'lgan davr; strukturalizm davri; strukturalizmdan keyingi davr, ya'ni hozirgi davrga ajratiladi” [Irisqulov,2008:90]. Tilshunoslik tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, strukturalizm oqimi paydo bo'lgunigacha, ya'ni XX asrning 30-yillarigacha bo'lgan davrda so'zlarni turkumlarga ajratishda, asosan, uch o'lchov: so'zlarning leksik-grammatik ma'nosidan, so'zlarning grammatik shaklidan, so'zlarning gapdagi sintaktik vazifasidan foydalanilgan.

Strukturalistlar esa faqat birgina belgi, ya'ni so'zlarning distributsiyasidan foydalanishadi. So'zlarning distributsiyasi deganda ularning boshqa so'zlar bilan birika olish imkoniyatlari tushuniladi.

Hozirgi kun grammatikalarida so'zlarni turkumlarga ajratishda asosan besh belgi:

- so'zning leksik-grammatik ma'nosi;
- so'zning grammatik shakli;
- so'zning sintaktik vazifalari;
- so'z yasovchi morflar;
- so'zning distributsiyasidan foydalaniladi. [Irisqulov, 2008:91]

Ushbu fikrlarga hamohang tarzda tilshunos olim H.Jamolxonov ot, sifat, son, fe'l, ravish turkumlari nominativ va signifikativ vazifa bajarishini, bu turkumlar asli birikma va gapning bo'lagi vazifasida kelishiga ko'ra mustaqil turkumlar deb nomlanganligini aytadi. "Lekin,— deydi olim,— ushbu turkumlarni mustaqil deb nomlashda leksik ma'no ham inobatga olingan. Ammo olmosh mustaqil ma'no anglatmaydi, shunga qaramay mustaqil turkumlar qatoriga kiritiladi. Ko'rinadiki, hal qiluvchi belgi – birikmaning gapning bo'lagi vazifasida kelishi" [Jamolxonov, 2005:128]. Shuningdek, olim o'z kitobida ko'makchi, bog'lovchi, yuklamani "yordamchi so'z turkumlari", modal, taqlid, undov so'zlarni "alohida olingan turkumlar" nomi ostida izoh beradi.

Yana bir guruh G'.Abdurahmonov, Sh.Shukurov, Q. Mahmudov kabi olimlar hammuallifligida nashr etilgan "O'zbek tilining tarixiy grammatikasi" darsligida adabiy tilimiz tarixida ham so'z turkumlari dastavval ikkita katta guruhga: mustaqil va yordamchi so'zlarga bo'linganligi keltirilgan[Abdurahmonov, 2008:71]. Darslikda shuningdek mustaqil so'z turkumlari 3 guruhga ajratilgan: ism, fe'l, ravish. Ism guruhidagi fe'llar o'z navbatida quyidagi turkumlarga bo'linadi: ot, sifat, son, olmosh [Abdurahmonov, 2008:71]. Tilshunoslar bu turkumlar uchun so'z o'zgartiruvchi kategoriyalar(kelishik, egalik va shu kabilar) umumiy ekanini inobatga olib, bu jihatdan ularni bir guruhga – ism guruhiga birlashtirishgan. Lekin ularning har biri uchun maxsus so'z yasovchi qo'shimchalari bo'lishi va ma'nosi jihatdan har qaysisi mustaqillik da'vo qilishi tabiiy.

Yordamchi so'z turkumlari masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, ular sintaktik vazifalariga ko'ra 3 turkumga ajratilgan holda keltiriladi:ko'makchi, bog'lovchi, yuklama. Darslik mualliflari undovlarni ham shartli ravishda yordamchi so'zlar guruhiga kiritish mumkin degan nazariyani ilgari surishgan[Abdurahmonov, 2008:71].

Nisbatan yangi darslik hisoblangan hozirda ko'plab filologiya fakultetlari talabalariga asosiy darslik sifatida o'qitilayotgan R. Sayfullayeva boshliq bir guruh taniqli tilshunoslar hammuallifligida yaratilgan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida esa so'z turkumlar tasnifi mutlaqo o'zgachalikka yuz tutadi. Bunda so'zlar semantik, morfologik, sintaktik jihatdan tasniflanadi va ular ichida ham alohida-alohida

shahobchalarga ajratiladi. Dastlab soʻzlarning semantik tasnifiga eʼtibor qaratadigan boʻlsak, ular quyidagi guruhlariga ajratiladi:

- a) mustaqil lugʻaviy maʼnoli soʻz (feʼl, ot, sifat, son, ravish, taqlid)
- b) nomustaqil lugʻaviy maʼnoli soʻz (olmosh va soʻz-gap)
- c) lugʻaviy maʼnosiz soʻz (koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama)

Bu tasnifda koʻrinib turibdiki, soʻzlarning semantikasi, yaʼni maʼno anglatish atfenkasi bosh mezon qilib olingan. Soʻzlarning morfologik tasnifiga binoan esa 2 guruhga:

- a) oʻzgaruvchi leksema (feʼl, ot, sifat, son)
- b) oʻzgarmas leksema (taqlid, ravish, koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama, soʻz-gap).

Morfologik tasnifda soʻzlarning grammatik morflarni qay darajada qabul qila olish xususiyati, yaʼni valentligiga tayanilgan. Bu tasnifda olmoshga oʻrin berilmagan. Chunki u oʻzi ishora qiluvchi barcha mustaqil soʻz turkumiga xos oʻzgarish tizimiga ega.

Leksemalarning sintaktik tasnifi:

- a) gap boʻlagi boʻlishga xoslanmagan soʻzlar (undov, soʻz-gap, modal)
- b) gap boʻlagi boʻlishga xoslangan soʻzlar (feʼl, ot, sifat, son, ravish, taqlid, olmosh)
- c) sintaktik aloqa vositasi boʻlishga xoslangan soʻz (koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama). [Sayfullayeva, 2020:189]

Yakuniy xulosa sifatida tilshunoslar oʻzbek tilidagi soʻz turkumlarini mazkur belgilar asosida quyidagi koʻrinishda tartiblashadi:

I. Mustaqil soʻzlar

II.

1. Feʼl
2. Ot
3. Sifat
4. Son
5. Ravish
6. Taqlid
7. Olmosh

II. Yordamchi soʻzlar

1. Koʻmakchi
2. Bogʻlovchi
3. Yuklama

III. Oraliq soʻzlar

1. Soʻz-gaplar [Sayfullayeva, 2020:190]

Shu oʻrinda aytib oʻtish joizki, hozirda maktab darsliklariga kiritilgan soʻz turkumlarining tasnifi koʻpchilik tilshunoslar tan olgan tasnif hisoblanadi. Unga koʻra, ot, sifat, son, feʼl, olmosh, ravish – mustaqil soʻz turkumlari, bogʻlovchi, koʻmakchi, yuklama – yordamchi soʻz turkumlari, undov, taqlid, modal – alohida olingan soʻz turkumlari nomi ostida tasniflangan. Bu tasnif nisbatan, R. Sayfullayevaning nazariy qarashlariga uyqash boʻlsa-da, aynan oʻzi emas. Darslikdagi ushbu tasnif ustida ishlanib, oliy taʼlimdagi nazariyalarga hamohang holga keltirilishi tilshunosligimizdagi bir qator muammolarga yechim boʻla oladi. Birinchidan, maktab va oliy taʼlim oʻrtasida uzviylik taʼminlanadi. Ikkinchidan, yosh mutaxassislar yoki umuman shu fan kishilarida turli fikriy chalgʻishlar boʻlmaydi. Agarda maktab oʻquvchilariga ham soʻz turkumlarining ham tasnifi, ham shu tasnifga sabab boʻlgan tasnif tamoyillari nazariya sifatida berilsa, ular morfologik bilimlarni ancha oson oʻzlashtirishlari mumkin.

Manbalarni oʻrgangan holda xulosa qilib aytish mumkinki, soʻzlarni turkumlarga ajratishning aniq, yagona tamoyilini ishlab chiqish hali hamon munozarali mavzu boʻlib qolmoqda. Bu ham tilshunosligimiz oldida turgan yechimtalab mavzulardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish. T.: 2008, 95-b.
2. Jamolxonov H. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. T.: Talqin nashriyoti, 2005. 128-b.
3. Abdurahmonov Gʻ., Shukurov Sh., Mahmudov Q. Oʻzbek tilining tarixiy grammatikasi. T.: Oʻzbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. 2008, 74-b.
4. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Raupova L.R., Qurbonova M.M., Abuzalova M.Q., Yoʻldosheva D.N. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. T.:2020, 190-b.